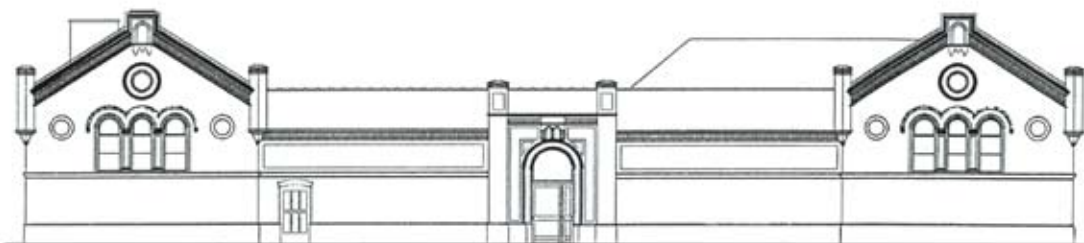

geschiedenis van het sociaal liberalisme

Liberaal Archief
VZW

BIJLAGE IN KADER VAN HET

ONS SOCIAAL LIBERALISME

ACLVB
15 februari 2008 **Congres**

D / 1831 / 2008 / 6 / 700

V.U. : Luc Pareyn, Kramersplein 23 - 9000 Gent

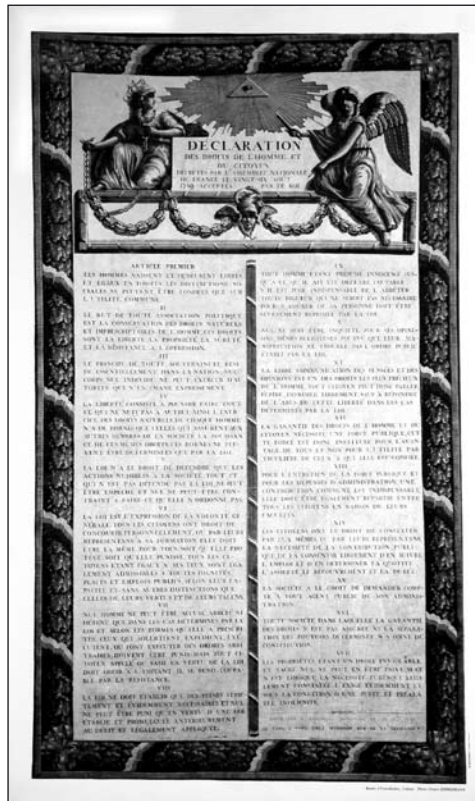
INHOUD

Eerste krijtlijnen	4
De weg van volksopvoeding en volksverheffing	6
Het ontstaan van de verzuilde vakbonden	8
De Progressisten van Paul Janson	10
Modernisering en professionalisering rond de eeuwwisseling	13
Het experiment van de Parti Ouvrier Libéral	18
Groei en organisatie tijdens het interbellum	20
De ontwikkeling van een naoorlogse verzorgingstaat	22
Geraadpleegde werken	26

Eerste krijtlijnen

Om redenen van zowel pragmatische als ideologische aard boog de burgerij zich in de jaren 1840 voor het eerst in alle ernst over de problemen van de opkomende arbeidersklasse. Kon het parlementair debat over bijvoorbeeld de kinderarbeid uit 1842 nog eerder vrijblijvend zijn, de politieke en economische crisis van 1848 dwong de politici tot actie.

De liberale regering - geleid door Walthère Frère-Orban en Charles Rogier - legde dat jaar drie wetsvoorstellen ter verbetering van de levensomstandigheden van de arbeiders neer bij het parlement. Het betrof de oprichting van een Lijfrentekas (wet van 1850), de erkenning van de onderlinge hulpkassen (wet van 1851) en de oprichting van een Spaarkas, wat evenwel nog vijftien jaar op zich zou laten wachten (wet van 1865 op de ASLK). De regering Rogier (1857 tot 1867) voegde daar nog de werkrechtscamers of conseils de prud'hommes (wet van 1859) en de eerste wet op de 'sociale woningbouw' (1867) aan toe. Deze wetsvoorstellen hadden een typisch liberaal karakter. Zij steunden op het concept van minimale overheidsinmenging, van een Staat die instaat voor omkadering en voor het scheppen van mogelijkheden. Het werd vervolgens aan elke burger zelf overgelaten om zijn verantwoordelijkheid op te nemen en gebruik te maken van de hem aangeboden hefboomen. Lacunes in dit systeem of acute noden konden worden opgevoeld door de private liefdadigheid en de gemeentelijke overheden.

De Franse Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger uit 1789 heeft veel invloed gehad in Europa. Art. 1 'De mensen worden vrij en met gelijke rechten geboren en blijven dit.'

Deze wetten, hoe goed bedoeld ook, hadden slechts een beperkte impact aangezien zij niet echt afgestemd waren op het direct lenigen van de grote armoede waaronder de overgrote meerderheid van de arbeidersgezinnen gebukt ging. Zij hadden vooral een pacificerende doelstelling: het promoten van welvaart en vooruitgang via het verwerven van eigendom en financiële zekerheid. Daarin zag de burgerij immers de beste remedie tegen revolutionaire oprispingen. Dit idee an sich van de 'maakbare mens' en het bijbehorende vooruitgangsoptimisme vond een pragmatische vertaling in het onderwijs en de volksopvoeding. Om gebruik te leren maken van de overheidsvoorzieningen en om een hogere levensstandaard te kunnen bereiken, gingen sociaal bewuste liberalen steeds meer nadruk leggen op leerplicht (met de afbouw van de kinderarbeid als positief nevenverschijnsel) en vorming, waardoor armoede aan de bron zou worden aangepakt, de sociale kloof zou worden verkleind en de invloed van de clerus zou worden teruggedrongen. Ondanks tegenstand uit conservatieve hoek, slaagden deze progressieve liberalen erin om hun visie door te drukken en een netwerk van officiële scholen en naschoolse vormingsinitiatieven uit te bouwen. Ook op andere terreinen streefden zij in de daarop volgende jaren naar sociale emancipatie en verrichtten ze pionierswerk in onder meer de strijd tegen de kinder- en vrouwenarbeid.

Een merkwaardige (en misschien eerder onverwachte) figuur in deze pioniersgroep was de uit Luik afkomstige **Gustave de Molinari (1819-1912)**, als docent en publicist een van de belangrijkste inspiratiebronnen voor de radicale liberale economen. Zijn rotsvast geloof in een verregaande laissez-faire doctrine leverde hem echter ook een belangrijke rol op in de ontwikkeling van het sociaal-liberale gedachtegoed. Een centraal begrip in zijn wereldbeeld was de onaantastbare gelijkheid en vrijheid van de mens. Hij verwierp elke vorm van juridische ondergeschiktheid van de arbeiders en propageerde een strikt gelijkheidsbeleid. Hij pleitte daarom voor de afschaffing van het coalitieverbod en het werkboekje, voor de invoering van de leerplicht en parallel daarmee de afschaffing van de kinderarbeid. Naar tewerkstelling toe ontwierp hij een systeem van werkbeurzen en een procedure om arbeiders via de pers op de hoogte te houden van zowel werkaanbiedingen als de gangbare lonen in bedrijven en industriële sectoren. In dezelfde context verdedigde hij ook de taalgelijkheid en stelde hij dat het Vlaams in alle opzichten zowel juridisch als in het dagelijks leven als gelijke van het Frans moest worden aanvaard.

Via zowel socio-culturele als mutualistische initiatieven werden deze progressieve theorieën en modellen in praktijk omgezet. De socio-culturele organisaties namen hierbij het voortouw en effenden in belangrijke mate het pad voor de vakbonden.

De socio-culturele organisaties hadden niet te lijden onder het coalitieverbod, een wet uit de Napoleontische periode die de vorming van vakbonden verhinderde via een beperking op de vrijheid van vereniging, door de Belgische wetgever in 1830-1831 overgenomen.

De weg van volksopvoeding en volksverheffing

Vanaf de jaren 1850 werden doorheen het land tal van liberale emanciperende verenigingen voor de arbeiders en de kleine burgerij opgericht.

Toonaangevend in Vlaanderen waren de Willemsfondsafdelingen (°1851, Gent), die als een van de eersten nadrukkelijk culturele en sociale ontvoogding aan elkaar koppelden en consequent nastreefden. Lokaal gericht maar met dezelfde doelstellingen ontstonden verenigingen zoals de Veldbloem (°1852) uit Brussel, het Van Crombrughe's Genootschap (°1857) uit Gent, de Soirées Populaires de Saint-Josse (°1863) uit Sint-Joost-ten-Node, de Société Franklin (°1865) uit Luik, de Progrès (°1865) uit Verviers, de Van Maerlantskring (°1873) uit Antwerpen, de Société des Conférences (°1876) uit Charleroi en de Société d'Education populaire (°1878) uit Laken.

Met de oprichting van de eerste werkmanskringen in de jaren 1860 werd een volgende belangrijke stap gezet.

De filosofie van deze kringen steunde op de individuele verantwoordelijkheid en inzet, mooi samengevat in 'Help U Zelf', het motto of de naam die vele liberale sociale organisaties aannamen. Zij streefden ernaar voor elk individu maximale ontplooiingskansen te scheppen via een programma van volksopvoeding en gezonde recreatie. Meest prominente figuur en pionier in deze ontwikkeling was de Gentse liberale hoogleraar **François Laurent** (1810-1887).

Na rechtenstudies in Luik werd hij al in 1836, nauwelijks zesentwintig jaar oud, benoemd tot hoogleraar aan de Gentse universiteit. Op korte tijd verwierf hij een internationale reputatie als specialist in het burgerlijk recht. Zijn ontwerp voor een nieuw burgerlijk wetboek was een gedurfde en visionaire tekst die hervormingen en emancipatie suggereerde op terreinen die pas in de voorbije decennia bespreekbaar werden, zoals de rechten van de vrouw en het statuut van de natuurlijke kinderen. Tezelfdertijd maakte hij naam met een reeks historisch-filosofische publicaties waarin hij meermaals de strijd aanbod met de Kerk en haar structuren.

Zijn inzet voor de volksopvoeding was minstens even indrukwekkend. Hij was een overtuigd vooruitgangsoptimist en in zijn maatschappijvisie stonden de groei naar gelijkheid en het welzijn via vorming centraal. Om dit te kunnen realiseren werd Laurent lid van de Gentse gemeenteraad - waar hij zich ontpopte als een gedreven verdediger van het stadsonderwijs - en lanceerde hij zijn campagne voor het schoolsparen. Volgens Laurent was voor de arbeidersklasse het sparen de eerste noodzakelijke stap om van meer welvaart te kunnen genieten. Zijn publicaties over dit onderwerp kregen internationaal weerklank en op zijn aandringen besloot de gemeenteraad het schoolsparen in te voeren in alle stadsscholen. Dit voorbeeld werd gevolgd in quasi alle scholen van het land. Aansluitend publiceerde hij heel wat teksten, vaak polemiserend, waarin hij pleitte voor maatregelen als de invoering van een verlengde leerplicht en een aansluitend verbod op kinder- en jongerenarbeid.

Tenslotte waren er de [Gentse Laurentgenootschappen](#). Deze verenigingen verzorgden een vorm van voortgezet onderwijs en vorming voor de jonge schoolverlaters uit het stedelijk net, gecombineerd met een uitgebreid aanbod aan ontspanning in de vorm van toneel, sport en muziek. Er werden ook uitstappen georganiseerd en de meeste kringen beschikten zelfs over een eigen bibliotheek. De eerste, heel toepasselijk Vrijheidsliefde genoemd, werd opgericht in 1868. In andere wijken van de stad volgden op korte tijd onder meer Geluk in 't Werk, Leeren Vereert en Vermaak in 't leeren, namen die telkens vrij mooi aansloten bij de 'Help U Zelf'-gedachte. Het initiatief van Laurent kreeg heel vlug navolging in andere steden en gemeenten. Hoewel deze kringen, zeker in de 19e eeuw, nog een duidelijk paternalistisch karakter hadden en men de arbeidersklasse poogde te conformeren aan de burgerlijke waarden, werden deze verenigingen bastions van het sociaal liberalisme.

[De oprichting van werkliedenbonden tegen het einde van de negentiende eeuw, in veel gevallen op initiatief van leden van de werkmanskringen, was een logische volgende stap in deze evolutie en sloeg een brug met het nog embryonale liberale syndicalisme.](#)

Het Van Gheluwe's Genootschap, liberale werkliedenbond uit Brugge

Voorbeelden hiervan zijn het Van Gheluwe's Genootschap in Brugge (°1878), Help U Zelve in Antwerpen (°1880), Vooruitgang door 't Werk in Aalst (°1884), de Liberale Volksbond in Roeselare (°1890) en het Werkersverbond in Oostende (°1894). Het was in hoofdzaak binnen of via deze lokale kringen en bonden dat de eerste liberale werkloosheids-, zieken- en pensioenkas, coöperatieven en volksbanken werden opgericht. De liberale werkerbonden zijn echter in overgrote meerderheid een Vlaamse aangelegenheid geweest. In het Franstalig landsgedeelte was de invloed van de Eerste Internationale en vervolgens de Belgische Werkliedenpartij (BWP) dermate groot, dat een liberale werkliedenorganisatie er slechts uitzonderlijk voet aan de grond kon krijgen.

Het ontstaan van de verzuilde vakbonden

Intussen waren in Gent ook de eerste voorlopers van de syndicaten opgericht. In 1857 werden de **Broederlijke Wevers** en de **Noodlijdende Broeders (spinnende)** gesticht, twee pluralistische en politiek neutrale vakverenigingen die zich, gezien het coalitieverbod, voorlopig nog als ziekenbeurs profileerden. Met de oprichting van een leesgenootschap binnen de Broederlijke Wevers in 1865 maakte een groep jonge vrijzinnigen echter een einde aan die politieke neutraliteit. Het leesgenootschap werd de kern van de dissidente Weversbond Vooruit, die zich aansloot bij de in 1868 opgerichte Eerste Internationale, en in 1877 sloten de Broederlijke Wevers zich aan bij de Vlaamse Socialistische Arbeiderspartij. Onder leiding van de liberaal Crevaels verlieten de niet-socia-

listen de Broederlijke Wevers en richtten de **Vrije Kiezersbond** op. Aangezien intussen ook het beruchte coalitieverbod was opgeheven via een wet uit 1866 – een initiatief van de progressieve liberalen onder de regering Rogier – stond niets de vorming van echte vakbonden nog in de weg.

De Bond fungeerde in de beginjaren vooral als tegengewicht voor de socialisten bij de verkiezing van de werkrechtshraden. De Vrije Kiezersbond verloor de verkiezingen van 1878 nog maar won in 1881 en in 1884, wat de slagkracht van de Bond uiteraard ten goede kwam. De invloed van de Kiezersbond nam vlug toe, waardoor nieuwe initiatieven mogelijk werden. De Vrije Bond der Ziekenbeurzen en de Anti-socialistische Katoenbewerdersbond werden opgericht en men begon met de uitgave van het antisocialistisch werkmansblad *De Lichtstraal*. De controle over de vereniging was intussen in handen gekomen van de katholieke voormannen Gustaaf Eylenbosch en Herman Ronse. Met de steun van Arthur Verhaegen vormden zij de Kiezersbond om tot de katholiek georiënteerde Algemene Bond van Werklieden en Burgers. Opnieuw scheurden de liberalen zich af om een eigen vakvereniging op te richten en begin jaren 1890 richtte Crevaels met de steun van burgemeester Hippolyte Lippens de **Liberale Werkersverdediging** op.

In het Brusselse stak het syndicalisme in dezelfde periode de kop op, maar dan wel met een heel eigen karakter. Daar was in 1858 de Association Générale Ouvrière opgericht, in essentie een verbond van ambachtsverenigingen met bijbehorende mutualiteiten. Deze Bond profileerde zich van bij de aanvang als antiklerikaal en reformistisch, waardoor de verhoopde samenwerking met de Gentse syndicalisten van zowel socialistische als antisocialistische signatuur sterk bemoeilijkt werd. Ook het verschil in publiek, i.c. de ambachtsslui uit Brussel versus het industrieel proletariaat uit Gent, sloten de vorming van een nationale koepel zo goed als uit. De basisfilosofie van de Association evolueerde in de daaropvolgende jaren vrij snel naar het liberale emancipatiemodel, maar dit kwam vanaf de jaren 1880 onder socialistische druk te staan. In het licht van de verkiezingen van 1884 hengelden zowel de socialisten als de progressisten van Paul Janson naar een politieke aansluiting. De meerderheid van de leden koos voor de overstap naar het socialisme en stond in 1885 mee aan de wieg van de Belgische Werkliedenpartij. Dit huwelijk was van korte duur, want in 1889 verbrak een teleurgestelde Association alle banden met de BWP. De Bond keerde terug naar haar roots en steunde bij de verkiezingen van 1894, de eerste met algemeen meervoudig stemrecht voor mannen, de progressistische kandidaten. De catastrofale liberale verkiezingsnederlaag bleek ook voor de Association fataal te zijn. Ze bleef nog bestaan tot 1920 maar zou enkel nog een efemeer bestaan leiden.

Naast deze ontlukende syndicaten en andere sociale organisaties namen vanaf einde jaren 1870 vooral de liberale progressisten het initiatief bij de uitbouw van het sociaal liberalisme en de ontwikkeling van een op liberale leest geschoeide emancipatie. Centrale figuur in deze episode van de geschiedenis is ongetwijfeld Paul Janson.

De Progressisten van Paul Janson

Na een flirt met de vroeg-socialisten van César De Paepe - voor wie hij in 1861 een aantal bijdragen schreef in *La Tribune du Peuple* - richtte de jurist **Paul Janson (1840-1913)** in 1863 de Brusselse Meeting libéral op die zich

achter het ideeën-goed van het radicaal liberalisme schaarde. Centraal stelden zij het algemeen stemrecht, verplicht en kosteloos officieel onderwijs, een sociale wetgeving met nadruk op de reglementering van de arbeid en de strikte scheiding tussen Kerk en Staat. In 1865 richtte hij samen met onder meer Karel Buls het progressistische weekblad *La Liberté* op en hij werd actief binnen de Brusselse Association libérale. In 1871 huwde hij met Augustine Amore, een medewerkster van de Brusselse pedagoge Isabelle Gatti de Gammond. Twee van zijn kinderen traden later in de voetsporen van

Paul Janson (1840-1913), advocaat en liberaal politicus

hun vader en speelden een markante politieke rol: Paul-Emile was van 1937 tot 1938 liberaal eerste minister, zijn oudste dochter Marie werd in 1921 de eerste vrouwelijke senator (weliswaar voor de BWP) en was de moeder van de socialistische staatsman Paul-Henri Spaak.

In 1877 werd Janson verkozen tot volksvertegenwoordiger en ondanks zijn radicale standpunten nam zijn invloed binnen de partij toe. De progressistische vleugel kreeg een steeds grotere aanhang en in 1881 werd Janson verkozen tot voorzitter van de [Association libérale](#) die onder zijn leiding een bocht naar links maakte. Hij blies de campagne voor de uitbreiding van het kiesrecht nieuw leven in en stond in 1882 mee aan de wieg van de Liga voor de hervorming van het stemrecht, die ijverde voor de afschaffing van de cijnskieswet. De verpletterende kiesnederlaag van 1884 luidde het begin in van dertig jaar liberale oppositie en ook voor Janson waren de gevolgen zwaar. Hij verloor zijn kamerzetel en de Brusselse Association libérale viel na veel getwist uit elkaar. De doctrinairers scheurden zich af en richtten de Ligue libérale de Bruxelles op, waardoor de Association libérale volledig in handen van de progressisten kwam. Janson kreeg in die omstandigheden meer armslag bij de verspreiding van zijn radicale ideeën. Na de sociale onlusten van 1886 begon hij te ijveren voor een nieuwe progressistische eenheidspartij van arbeiders en burgerij onder leiding van de liberalen en met als belangrijkste doel de afschaffing van het cijnskiesrecht zodat de macht van de klerikalen kon worden gebroken.

In 1887 ging zijn droom in vervulling. Hij richtte de [Liberale Progressistische Partij](#) op en zat het eerste Progressistisch Congres voor. Een coalitie van socialisten en progressieve liberalen keurde er een programma goed dat een verregaande democratisering van de Belgische samenleving inhield. Onder invloed van eminente denkers zoals Emile de Laveleye pleitten zij zelfs voor een groter staatsinterventionisme in de vorm van bijvoorbeeld een verplichte verzekering tegen arbeidsongevallen en -ziekten. Daarnaast bleven zij het belangrijkste liberale principe, met name de zelfhulp, propageren en eisten zij in die context de invoering van de leerplicht en de afschaffing van de kinderarbeid.

Verkiezingsmanifestatie van Janson in 1889

In 1889 keerde Janson terug naar de kamer van volksvertegenwoordigers. Hij diende in 1890 een wetsvoorstel in ter herziening van een aantal grondwetsartikelen betreffende het kiesrecht en in tegenstelling tot 1883 keurde de Kamer dit keer het voorstel goed. Op het derde Progressistisch Congres dat kort op deze beslissing volgde, moest dan ook een keuze worden gemaakt welke **kieshervorming** men in het parlement zou verdedigen. Om de coalitie met de socialisten niet in gevaar te brengen, besloot het congres om alle mogelijke tussenfasen over te slaan en onder leiding van Janson werd resoluut geopteerd voor de verdediging van het algemeen enkelvoudig stemrecht. De daaropvolgende discussies in het parlement verliepen op het scherp van de snee. Het verzet tegen het algemeen enkelvoudig stemrecht bleek te sterk te zijn en de katholieken slaagden erin het algemeen meervoudig stemrecht af te dwingen. De progressisten zagen onmiddellijk in dat dit stelsel in zijn zuivere vorm de doodsteek betekende voor de liberalen en zij begonnen een campagne voor de invoering van het evenredigheidsstelsel ter vervanging van het meerderheidsstelsel, maar dit faalde.

De liberale verkiezingsnederlaag van 1894 was van een nooit eerder geziene omvang. Kopstukken als Frère-Orban, Bara en Janson verloren hun zetel en de liberale aanwezigheid in de Kamer viel van eenenzestig na de verkiezingen van 1892 terug op twintig. Janson werd via het pas ingevoerde systeem van provinciale senatoren heropgevoerd en verhuisde voor zes jaar naar de Senaat.

In 1900 werd hij opnieuw verkozen voor de Kamer waar hij bleef zetelen tot zijn overlijden in 1913.

Tot de Eerste Wereldoorlog bleven de progressisten, vanaf 1900 opnieuw een fractie binnen de eengemaakte liberale partij, hun idealen verdedigen in het parlement. Hun voorstellen uit deze periode toonden een diepgeworteld geloof in de emancipatie van de gehele bevolking en een democratisering op alle niveaus aan. Zij bleven pleiten voor algemeen enkelvoudig stemrecht, voor een verplichte sociale zekerheid, voor arbeidsduurverkorting, voor de invoering van collectieve arbeidsovereenkomsten, voor een systeem van winstdeling tussen werkgevers en werknemers, allemaal voorstellen die hun tijd ver vooruit waren en pas in de daaropvolgende vijf decennia hun weg zouden vinden door het parlement. Janson gaf ook zijn droom om een grote progressieve partij op te richten nooit op. Zijn banden met de BWP bleven zeer nauw en in 1911 leken zowel de liberale als de socialistische partij bereid te zijn om over samenwerking te praten. Het onvermogen van beide partijen om op eigen houtje de macht van de katholieken te breken had reeds in de voorafgaande verkiezingen voor een aantal lokale rood-blauwe kartels gezorgd en in de aanloop naar de parlamentsverkiezingen van 1912 besloten de nationale leiders van beide partijen gezamenlijk naar de kiezer te trekken. Het kartel voerde een heftige antiklerikale campagne maar kon de kiezer niet overtuigen. Janson moest hierdoor een stapje terug zetten terwijl de liberale partij tot herpositionering en herstructurering werd gedwongen. Kort na de verkiezingen werd Janson op verzoek van Paul Hymans benoemd tot minister van Staat. Een klein jaar later, op 19 april 1913, overleed hij te Brussel, waardoor de liberale partij een van de belangrijkste boegbeelden van de strijd voor sociale rechtvaardigheid en democratie uit de Belgische geschiedenis verloor.

Modernisering en professionalisering rond de eeuwwisseling

Terwijl in Brussel gedebatteerd werd over de mate waarin en de manier waarop arbeidersemancipatie gewenst en zinvol zou kunnen zijn, ontstonden op lokaal niveau de eerste kernen van het moderne syndicalisme.

De begin jaren 1890 te Gent opgerichte **Liberale Werkersverdediging** kon rekenen op de steun van de Liberale Associatie, die in het licht van het verruimde kiesrecht in de vakbond een onmisbare brug zag naar de nieuwe

In 1893 verscheen het 1e nummer van *Het Arbeidersblad*, weekblad van de Liberale Werkersverdediging.

kiezers. Via burgemeester Lippens kreeg de Liberale Werkersverdediging de beschikking over de ruime lokalen van het Volkspaleis en werd logistieke steun verleend bij de uitgave van een eigen weekblad, *Het Arbeidersblad*. De metaalarbeider Oscar Buysse werd de eerste voorzitter en hij werd bijgestaan door oudgediende Crevaels, die penningmeester werd. De Werkersverdediging nam de coördinatie van de vakverenigingen op zich, zorgde voor de oprichting van nieuwe vakverenigingen, runde een werkbeurs, een mutualiteit, een coöperatieve, een Jonge Wacht en een Vrouwenbond en fungeerde als kiesvereniging. Met de Laurentkringen en de Bond der Vlaamsche Liberale Maatschappijen werd nauw samengewerkt en [voor het eerst is er sprake van een syndicale koepel](#), waarbij zich de vakverenigingen van onder meer de houtbewerkers, de katoenwerkers, de vlasbewerkers en de metaalbewerkers aansloten. Vier programmapunten werden naar voor geschoven: het bevorderen van de stofelijke, zedelijke en verstandelijke toestand der arbeiders, het streven naar toenadering tussen alle standen en in het bijzonder tussen werkgevers en werknemers, het aanmoedigen van onderlinge verbroedering en solidariteit tussen de werkende klassen en het bestrijden van de klerikale en socialistische leerstelsels door de verspreiding van het liberalisme.

De eerste jaren werden gekenmerkt door een gestage toename van het ledental en van de activiteiten. Als vakbond bleef zij echter steeds in de schaduw staan van de socialistische en katholieke vakbonden. Dit zorgde voor de nodige frustratie en de sfeer binnen de Werkersverdediging zakte naar een dieptepunt, met allerlei interne twisten tot gevolg. In 1917 richtten leden en oud-leden van de Laurentkring Geluk in 't Werk en van de Liberale Jonge Wacht van de Brugse Poort de Liberale Volksvereniging Help U Zelve op. De vakbonden en de pensioenkas van de Liberale Werkersverdediging aarzelden

niet en stapten onmiddellijk over naar de nieuwe maatschappij. Een jaar later verdween de Werkersverdediging definitief van het toneel en schaarden alle Gentse liberale vakcentrales (met uitzondering van Vrijheidsliefde) zich achter Help U Zelve en zijn voorzitter (tot 1964 !) Karel De Wette.

De oprichting van een nationale centrale was een volgende betrachting.

In 1898 werd binnen de BWP de Syndikale Kommissie opgericht, de voorloper van het ABVV. In 1904 volgde de katholieke zuil met de oprichting van het Algemeen Secretariaat der Christelijke Beroepsverenigingen, de voorloper van het ACV dat in 1912 werd opgericht. Op initiatief van de Werkersverdediging uit Gent, de grote Antwerpse Liberale Werkliedenmaatschappij Help U Zelve en de Mechelse liberale vakbond werd in 1904 de Landelijke Federatie van Liberale en Vrijzinnige Vakverenigingen opgericht met de Mechelaar Victor Heymans als eerste voorzitter. In tegenstelling tot de socialistische en christelijke arbeidersorganisaties slaagde de Federatie er nog niet in om een nationale centrale te worden. Buiten de drie vermelde Vlaamse steden was er nauwelijks aandacht voor het initiatief en op de organisatie van enkele congressen na liet de Federatie geen verdere sporen achter.

De liberale politici worstelden intussen met de gevolgen van de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht. De kiesnederlaag van 1894, waarbij de liberale parlamentsfractie kleiner werd dan de socialistische, veroorzaakte een diepgaande crisis binnen de partij. In 1900 werden doctrinair en progressisten herenigd binnen één partij en er werd een nieuw sociaal plan uitgeschreven, dat een compromis werd tussen beide vleugels van de partij met een overwicht voor de progressistische denkbeelden. Het algemeen enkelvoudig stemrecht werd een prioritair programmapunt, evenals de verbetering van de materiële en immateriële levensomstandigheden van de arbeiders. Deze visie werd in de daaropvolgende jaren verder uitgewerkt en tegen 1914 had het sociaal project van de liberalen een herkenbaar eigen profiel, dat zich op essentiële punten onderscheidde van de sociale doctrines van zowel katholieken als socialisten. De basisfilosofie steunde immers op een positief individualisme waarin vrije wil en verantwoordelijkheidszin cruciaal waren, waarin het geven van gelijke kansen de centrale strategie tot lotsverbetering werd.

Niet onbelangrijk in deze periode was de invloed die een aantal sociologen en arbeidsspecialisten van liberale huize hadden op het beleid en op het syndicalisme.

Naast de reeds vermelde Emile de Laveleye mogen hier onder meer Gustave Abel, Ernest Mahaim en Emile Waxweiler, de bezieler en eerste directeur van het Institut de Sociologie Solvay, worden vermeld. Naar tewerkstellingsbeleid

en de organisatie van arbeid toe moet echter zeker worden stilgestaan bij de rol die de Gentenaar Louis Varlez vervulde op zowel nationaal als internationaal vlak.

Louis Varlez (1868-1930)

was tijdens zijn rechtenstudies te Gent in contact gekomen met de Société Libérale d'Etudes Sociales, een progressief-liberale denktank die een belangrijke voedingsbodem voor het Gentse sociaal-liberalisme was. Als secretaris van het genootschap woonde hij trouw de debatten en lezingen bij die gegeven werden door figuren zoals Gustave de Molinari, Isabelle Gatti de Gamond, Henri Pirenne, Emile Waxweiler, Ernest Mahaim en Paul Hymans. Ook niet-liberalen zoals Emile Vandervelde en

Louis Varlez (1868-1930) introduceerde het 'Gentse systeem' van de werkloosheidsverzekering.

Arthur Verhaegen kregen er de kans om hun visie te verduidelijken en verdedigen. In 1895 presenteerde Varlez er zijn Plan Social de Gand, het eerste deel van een publicatiereeks waarin hij een uitgebreide doorlichting zou maken van de Gentse industrie, haar werknemers en het gehele bijbehorende sociale weefsel. De wetenschappelijke onderbouw van zijn studies en zijn bereidheid om niet-sektarisch te werk te gaan door als liberaal ook het socialistische en het christen-democratische discours te respecteren en te valideren, leverden hem het respect op van alle politieke fracties. Dit maakte het voor hem dan ook mogelijk om zonder veel tegenkanting een aantal van zijn denkbeelden in de praktijk uit te werken.

In 1898 werd hij door het stadsbestuur opgenomen in de studiecommissie betreffende de werkloosheidsverzekering. Twee jaar later werd het [Gentse Werkloosheidsfonds](#) opgericht, een uniek systeem naar een ontwerp van Varlez dat internationaal navolging zou krijgen als het 'modèle de Gand'. Wat het stelsel zo uniek maakte, was het principe van de gedeelde verantwoordelijkheid: indien een arbeider zijn individuele verantwoordelijkheid opnam, bijvoor-

beeld door te sparen en zich te laten verzekeren bij een van de lokale vakbonden, nam ook de stad haar verantwoordelijkheid op door een bijkomende vergoeding uit te betalen, een schoolvoorbeeld van het liberale basisprincipe van 'Help U Zelf'. Varlez zou van 1900 tot 1920 het Gentse Werklozenfonds voorzitten. Op onder meer zijn initiatief werd in dezelfde periode ook de in 1891 opgerichte Gentse Werkbeurs hervormd, waardoor deze vanaf 1906 de middelen en bevoegdheden had om de bemiddeling tussen werkgevers en werkzoekenden op zich te nemen.

Minstens even belangrijk was het feit dat er op basis van zijn onderzoek en voorgestelde remedies een wijziging tot stand kwam in de perceptie van de werkloosheid. Amoraliteit en luiheid werden als hoofdoorzaken vervangen door conjuncturele oorzaken, eigen aan de vrije markteconomie. Werkloosheidssteun op zijn beurt werd volledig losgekoppeld van de klassieke liefdadigheid uit de 19e eeuw. De uitbetaling van een vergoeding door de overheid mits de werkloze aan bepaalde voorwaarden voldeed werd een recht en werd omschreven als een vorm van 'gesubsidieerde vrijheid', een vorm van staats-interventionisme dat mijlenver van het klassieke economisch liberalisme van laissez-faire stond maar in liberaal-progressieve en andere kringen op steeds meer bijval kon rekenen.

Varlez breidde zijn activiteiten uit tot buiten de grenzen. In 1910 stond hij in Parijs aan de wieg van de Internationale Vereniging voor de strijd tegen de Werkloosheid, een forum en discussieplatform voor wetenschappers, werkgevers en vakbondsafgevaardigden waarvan hij de eerste secretaris-generaal werd. Direct na de Eerste Wereldoorlog werd hij gevraagd om als juridisch expert deel uit te maken van de Belgische delegatie op de vredesconferentie van Versailles en in 1919 werd hij op aanbeveling van de liberale minister van buitenlandse zaken Paul Hymans benoemd tot directeur van de afdeling Arbeid van de Volkenbond. Varlez verhuisde naar Londen, vertegenwoordigde de Volkenbond bij de stichtingsvergadering van de Internationale Arbeidsorganisatie (IAO), een overlegorgaan waarin vakbonden, patroonsorganisaties en nationale regeringen als gelijke partners betrokken werden. In 1920 werd hij als hoofd van de dienst 'Werkloosheid en Migraties' van de IAO de eerste Belgische topfunctionaris binnen de IAO. Tot zijn pensionering in 1929 wijdde hij zich nog aan de strijd voor de internationale erkenning van het statuut van migrant. Varlez overleed een jaar later, amper 61 jaar oud.

Het experiment van de Parti Ouvrier Libéral

Een uitloper van de groei en bloei van de liberale werkmanskringen en andere sociale organisaties, was de oprichting van een nationale liberale arbeiderspartij, de Parti Ouvrier Libéral (POL).

Deze werd gesticht te Brussel op kerstdag 1897 door vertegenwoordigers van 57 vakcentrales, mutualiteiten, coöperatieven en andere arbeidersorganisaties en sloot zich aan bij de doelstellingen van de Alliance libérale, die enkele maanden voordien was opgericht door de gematigde liberalen rond Buls, Solvay, Féron, Finet en Goblet d'Alviella. Deze Alliance was opgericht met het oog op de unificatie en massale mobilisatie van alle liberale krachten in het land en de POL zag daarin een taak voor zich weggelegd als contact- en verzamelpunt voor de liberaal gezinde arbeiders. Bij de invoering van het algemeen stemrecht zou de steun van de arbeiders immers van vitaal belang worden voor het overleven van de liberale partij. Het bestuur van de POL kwam onder leiding te staan van de Brusselaar Jourdain. Hij kreeg naast zich afgevaardigden uit Antwerpen, Mechelen, Boom, Lier, Gent, Elsene, Luik, Bergen en Ath, wat direct ook de geografische inplanting van de partij illustreerde.

Een van de weinige opvallende figuren in dat bestuur was de latere voorzitter van de reeds vermelde Landelijke Federatie van Liberale en Vrijzinnige Vakverenigingen **Victor Heymans**, die de functie van secretaris-generaal op zich nam. Deze atheneumleraar Nederlands en drukker/uitgever van liberale periodieken had einde 19e eeuw de Mechelse Liberale Jonge Wacht en de eerste lokale liberale vakbond opgericht. Hij speelde als gemeenteraadslid een centrale rol in het Mechelse liberale leven tot zijn benoeming als docent aan de Brusselse Karel Bulsschool in 1907. In de daaropvolgende jaren was hij onder meer nog medestichter en secretaris van het Liberaal Vlaams Verbond, hoofdredacteur van het Volksbelang, stichtend bestuurslid van de Landsbond van Liberale Mutualiteiten en bestuurslid van de Liberale Volkspartij Help U Zelve uit Antwerpen.

Hun uitgebreid basisprogramma uit 1897 werd via enkele grote syndicale congressen verder uitgewerkt en was conform de intussen bijna traditionele basisprincipes van het liberale syndicalisme. De partij geloofde in een overlegmodel waarin werknemers en werkgevers aan compromissen zouden werken die in een win-win-situatie zouden worden vertaald. Werkbeurzen zouden paritair bestuurd worden en voor de onvrijwillig werklozen zou, met de steun

van het patronaat, een algemene werklozenkas worden opgericht. Op het vlak van overheidsinterventie volgden zij in grote lijnen de visie van de progressisten, in die zin dat de overheid de uitwassen van het kapitalisme zoals het misbruik van industriële monopolieposities aan banden moest kunnen leggen en indien noodzakelijk ook op andere vlakken regulerend mocht optreden. Hoewel hier en daar een aantal behoorlijk vooruitstrevende programmapunten werden goedgekeurd, bijvoorbeeld op het vlak van de vrouwenemancipatie en de inkomstenbelasting, bracht de POL in vergelijking met het progressistisch programma van 1887, te weinig vernieuwing. Op politiek vlak bleef de invloed van deze partij dan ook marginaal. Gedurende korte tijd had de POL twee vertegenwoordigers in het parlement: de burgemeester van Ath, Oswald Ouverleaux, en de Antwerpenaar Jaak Verheyen. De partij verdween van het toneel nog voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.

Manifestatie voor het
Algemeen Stemrecht,
28 mei 1899, in de
Vlaanderenstraat in Gent.

Groei en organisatie tijdens het interbellum

De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een stroomversnelling. Direct na de oorlog werd het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen ingevoerd en in 1919 keurde een partijcongres een vooruitstrevend sociaal programma goed. Het programma bevatte een pleidooi voor onder meer een vermindering van de arbeidsduur, de invoering van een minimumloon en de overgang naar een fiscaal systeem op basis van inkomstenbelasting. **Dé centrale figuur en inspirator bij het ontwerp van de naoorlogse sociale politiek van de Liberale Partij was de Antwerpenaar en latere partijvoorzitter Edouard Pecher (1885-1926).**

In 1912 werd deze advocaat verkozen tot volksvertegenwoordiger als kandidaat van het Antwerpse Liberale Werkersverbond. In het parlement werd hij op korte tijd een drijvende kracht in het debat rond de **sociale zekerheid**. De ziekte- en invaliditeitsverzekering was op dat moment slechts een vrije verzekering, waardoor een aanzienlijk deel van de bevolking totaal onbeschermd bleef. Zijn streefdoel was het uitwerken van een degelijk wettelijk kader waarbinnen elke Belg op een minimum aan sociale zekerheid kon rekenen. Reeds in 1913 diende hij een eerste wetsvoorstel in, waarbij hij een constructie verdedigde die los zou staan van de klassieke zuilen. Hij wilde de erkenning door de staat en daaruit volgende

subsiëring beperken tot de ziekenkassen die zich op levensbeschouwelijk vlak pluralistisch en op politiek vlak neutraal zouden opstellen, wat tot grote consternatie leidde bij de socialisten en katholieken. De debatten over dit voorstel werden onderbroken door de Eerste Wereldoorlog maar vier jaar later in alle hevigheid verder gezet. Ook buiten het parlement zette hij zich in voor de veralgemening van de sociale zekerheid. Hiertoe richtte hij op 22 maart 1914 de Nationale Bond der Vrije Mutualiteitsfederatiën van België op, die hij na de oorlog omvormde tot de **Nationale Bond der Liberale Mutualiteitsfederatiën van België**. Van 1914 tot zijn overlijden bleef hij als stichter-voorzitter de grote bezieler van deze Bond. Zijn plotse overlijden in 1926 zorgde voor

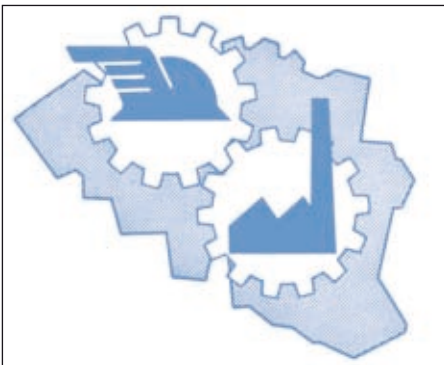
Edouard Pecher (1885-1926) pleitte voor de veralgemening van de sociale zekerheid.

een grote leemte in de liberale fractie. Voor het sociaal-liberalisme waarvoor hij stond en de passie waarmee hij zijn ideeën goed verdedigde, bleek helaas geen opvolger klaar te staan. Pas na de Tweede Wereldoorlog zou de partij erin slagen een volgende sociaal plan uit te werken.

Het liberale sociale gedachtegoed kreeg tijdens het interbellum vooral vorm door de nationale verankering en structurering van het liberale middenveld, met als centrale spelers de mutualiteit en uiteraard de vakbond. Ook verenigingen voor wie het sociaal beleid een prioritair aandachtspunt was zoals de Nationale Federatie van Liberale Vrouwen (°1922) en het Liberaal Vlaams Verbond (°1913), zouden vanaf de tussenoorlogse periode een niet onaanzienlijke bijdrage leveren.

Om een alternatief te kunnen bieden aan de intussen goed georganiseerde vakbonden van de socialistische en christelijke koepel, werd ook in liberale kringen hard gewerkt aan een centralisering van de syndicale inspanningen. Op het Congres van de Liberale Sociale Werken van 1920 werd de Landelijke of **Nationale Centrale der Liberale Vakbonden** opgericht met aan het hoofd de Mechelaar **Paul Lamborelle**. Het NCLV was vooral een centrale en - als eerste in België - **interprofessionele weerstands- of stakingskas** waarbij alle liberale vakbonden zich konden aansluiten. In praktijk had de NCLV hoofdzakelijk leden uit Oost- en West-Vlaanderen, Antwerpen en Leuven met in 1923 Soignies als eerste Waalse afdeling. Deze lokale vakbonden organiseerden voorlopig zelf nog de overige vakbondsfuncties zoals de uitbetaling van de werklozensteun. Een jaar later slaagden Isidore Colle en zijn zoon Alfons van de Gentse Vakvereniging der Metaalbewerkeren er met de hulp van Gustaaf Van Damme van de Wetterse Liberale Vakbond in om naast de weerstandskassen ook de werklozenkassen van een aantal vakverenigingen uit Oost- en West-Vlaanderen te verenigen binnen het Verbond der Liberale Vakverenigingen der

Beide Vlaanderen. Dit Verbond sloot zich aan bij de NCLV en gaf hierdoor een heel belangrijke aanzet tot de vorming van de unitaire werklozenkas. Dit laatste werd gerealiseerd in 1930. Op initiatief van Alfons Colle

Het eerste logo drukte de idee uit dat de ACLVB een algemene centrale is van de werknemers van alle sectoren en bedrijfstakken uit alle landsge-deelten (kaart van België). De fabrieksgebouwen symboliseren de secundaire sector, de Hermeshelm (Griekse god van de handel) de tertiaire sector.

werd binnen de NCLVB (toevoeging 'België' vanaf 1927) een [nationale werkloosheidskas](#) opgericht en het merendeel van de lokale liberale vakbonden sloot zich kort daarna aan bij de Centrale. Over het moment van de naamswijziging in [Algemene Centrale van de Liberale Vakbonden van België of ACLVB](#) bestaat twijfel, in de ondertitel van de Liberale Syndicalist wordt de naam voor het eerst vermeld in 1938.

De structureel belangrijkste uitbreiding van de NCLV was de oprichting van een liberale vakcentrale voor ambtenaren. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was voor deze beroepscategorie een politiek neutrale vakbond opgericht, maar dit Nationaal Syndicaat zocht na de oorlog vrij snel aansluiting bij het ABVV. In 1923 scheurden de liberale ambtenaren zich af en richtten in Mechelen de Liberale Federatie van het Personeel van de Staat en van de Spoorwegen op. Deze vakcentrale sloot zich in 1927 aan bij de NCLVB, die daardoor een volwaardige interprofessionele centrale werd. Tot aan de Tweede Wereldoorlog groepeerde de Federatie bijna exclusief spoorwegpersoneel, maar de naamswijziging in de late jaren 1930 in Liberaal Syndicaat der Agenten van Openbare Diensten of LSAOD maakt duidelijk dat actief werd gezocht naar een breder rekruteringsveld, wat na de oorlog dan ook zou worden gerealiseerd met de onderwijzers en het gemeentepersoneel als belangrijke verruimers.

De ontwikkeling van een naoorlogse verzorgingstaat

De impact van de Duitse bezetting op het Belgische syndicalisme was groot. De traditionele vakbonden werden vervangen door de beruchte Unie van Hand- en Geestesarbeiders en net als het ACV en het ABVV werd de ACLVB in 1942 in de clandestiniteit gedwongen. Na de bevrijding diende veel van vooraf aan te worden heropgebouwd. Stichtend voorzitter Paul Lamborelle was overleden in 1943 en werd opgevolgd door [Adolphe Van Glabbeke](#), die de vakbond tot zijn overlijden in 1959 zou voorzitten.

Een eerste belangrijke stap voor het naoorlogse syndicalisme was de [ondertekening van een door de vakbond en de partij gezamenlijk opgesteld Sociaal Handvest](#) dat de principes van het Sociaal Pact van 1944 bekrachtigde. Sociale vooruitgang zou niet langer via een systeem van bijstand maar via een

algemeen solidariteitsprincipe nagestreefd worden. De ondertekenaars erkennen in dit handvest ook het grondwettelijk recht op arbeid.

Een tweede belangrijke stap was het Regentbesluit van 27 juli 1946 dat de **ACLVB erkende als representatieve syndicale organisatie**, waardoor ze toegang kreeg tot de vele commissies en raden van de nationale overheid. In de daarop volgende jaren kwam de vakbondswerking op kruissnelheid. De vakbond slaagde erin om het Sociaal Handvest van 1945 tijdens het ideologisch congres van 1951 te laten opnemen in de liberale partijdoctrine en in het kiesprogramma van 1954 werd het belangrijke vakbondsadagio van welvaartsbevordering door middel van de herverdeling van het nationaal inkomen via de sociale zekerheid en de belastingen opgenomen. Ook een gedeelte van het eisenpakket van de ACLVB kwam in het programma terecht. Het betrof onder meer de maatregelen ter verbetering van de relaties tussen werkgevers en werknemers, waaronder de oprichting van de ondernemingsraden.

Het ACLVB-congres van 1945 keurde het Sociaal Handvest goed, een voor de tijdgeest zeer progressieve en voluntaristische tekst.

1. – Wij meenen dat de diepgaande beteekenis van de overwinning der Verenigde Naties de triomf is van een beschavingsopvatting gesteund op de vrijheid en de waardigheid van den mensch.

Zoo de 19e eeuw de eeuw is geweest van de politieke democratie, gelooven wij dat de 20e die moet zijn van de sociale democratie.

2. – Wij willen een nieuwen socialen geest.

Wij willen een sociaal regime waarbij de solidariteit de plaats inneemt van den onderstand. Wij meenen dat, indien sedert twee generaties, zulke groote sociale vorderingen werden gemaakt, de vrijmaking van den mensch van de afhankelijkheid ten opzichte van het geld en van de machine nog dient verwezenlijkt.

A) Wij willen de toenadering der sociale standen verder bewerken door:

1. De stelselmatige en veralgemeende organisatie der contactnamen tusschen werkgevers en arbeiders (paritaire commissies, verplicht scheidsgerecht, enz.);

2. Het opstellen van een juridisch statuut van de arbeiders, dat het grondbeginsel van de syndicale vrijheid bevestigt;

3. De deelname van de arbeiders in de winsten van de ondernemingen, de geleidelijke verwezenlijking van de vertegenwoordiging van het per-

soneel in de organen van het beheer der handelsmaatschappijen en de hervorming van de wetgeving in dezen zin;

4. De vermenigvuldiging van de functies tot sociale verzoening, zooals die der sociale helpsters;

5. De verbetering van de sociale vorming van het elite, elite dat onmisbaar is op alle trappen der maatschappij: elite van den arbeid, van de cultuur en van den dienst en niet elite van het geld. Tot dit doel willen wij, in het bijzonder den socialen geest ontwikkelen in de opvoeding en in het onderwijs, en de contactnamen vermenigvuldigen tusschen de menschen van verschillend sociaal peil, ten einde de maatschappelijke barreelen neer te halen.

B) Wij willen de opvoering van het maatschappelijk peil van de arbeidende standen door:

- de stelselmatige inrichting van den vrijen tijd en van de vacaties der arbeiders;
- de vermeerdering van de betaalde verlofdagen;
- de toepassing op de arbeiders van de beide geslachten van het grondbeginsel: "Voor gelijke arbeid, gelijk loon".

3. – Wij willen onverwijld zien overgaan tot de toepassing van de plannen van sociale zekerheid en wij willen de trapsgewijze uitbreiding er van tot alle medeburgers.

Die plannen moeten strekken tot de samenordering en de vereenvoudiging der sociale wetten. Zij dienen samen te gaan met een regime van minimum-loon, waardoor de huidige levensstandaard der arbeidende standen kan worden verbeterd.

4. – Wij bevestigen dat de werkloosheid de kwaal is van deze eeuw; dat ieder mensch het recht heeft in het sociale leven een arbeidsmogelijkheid te vinden; dat derhalve stoutmoedig dient overgegaan tot de economische hervormingen (inrichting der economie, strijd tegen de monopolies, wederaanpassing der Belgische nijverheid aan de nieuwe voorwaarden der wereldeconomie) welke noodzakelijk zijn om de werkloosheid te doen afnemen.

5. – Wij willen dat de Staat de familie beschermde:

- door de jonge gezinnen hulp te verleenen bij het stichten van een haardstede;
- door een hervorming van het regime der kindertoeslagen, inzonderheid door de omkeering der grondslagen, zoodat de sterkste toesla-

gen betaald zijnde voor de eerste kinderen en door het toepassen van een stelsel, dat een materiele hulp verzekert aan de weduwen met kinderen;

- door het uitbreiden tot de huishoudsters van sociale veiligheidsplannen;
- door stelselmatig het aangevatte werk voort te zetten, bestaande in het bouwen van goedkope woningen en in den strijd tegen de krotwoningen.

Wij willen dat dit maatschappelijk programma zich in de wetgeving weerspiegeld ziet; wij gelooven dat ver van te schaden aan de vrijheid van den mensch, het machtig zal bijdragen tot de uitbreiding er van, en op het oogenblik dat de door den oorlog gekneusde menschheid uitziet naar evenwicht en naar een ideaal, bevestigen wij, met meer overtuiging dan ooit, naar het woord van den Amerikaanschen humanist Nicolas Murray Butler, dat “de vrije mensch, begaafd met een socialen en internationalen geest, de hoop is van de wereld”.

Geraadpleegde werken

Algemeen

Abel, Gustave, *Le rôle social du libéralisme*, Brussel, Bibliothèque de propagande libérale, 1906

De Scheider, Annick, *De politieke evolutie te Gent 1900-1914. Proeve tot synthese*, Gent, RUG, onuitgegeven licentieverhandeling (sectie Geschiedenis), 1987, pp.60-62

Gubin, Eliane, Puissant, Jean, Mahaux, Jean-Paul, 'Question sociale et libéralisme. L'exemple de l'Association Générale Ouvrière', in: Verhulst, Adriaan, Pareyn, Luc (red.), *Huldeboek Prof. dr. Marcel Bots. Een bundel historische en wijsgerige opstellen*, Gent, Liberaal Archief, 1995, pp.139-166

Haaze, Guy, 'Uit het Gentse verleden van de liberale vakbond', in: Duran, Wim, Note Yoeri, Pareyn, Luc (red.), *Feestpublicatie. LVSV-Gent. 1930-1995. Oud-Ledenbond LVSV-Gent. 1945-1995. Een bundel historische en maatschappelijke bijdragen*, Gent, LVSV en Liberaal Archief, 1996, pp.117-124

Haeck, Tom, 'Algemene Centrale der Liberale Vakbonden van België / Centrale Générale des Syndicats Libéraux de Belgique (1920-heden)', in: *ODIS - Database Intermediary Structures Flanders [online]*. Available from World Wide Web: <<http://www.odis.be>>, 21.8.2007

Haeck, Tom, 'Landelijke Federatie van Liberale en Vrijzinnige Vakverenigingen en Werkgroepen (1904-[1914])', in: *ODIS - Database Intermediary Structures Flanders [online]*. Available from World Wide Web: <<http://www.odis.be>>, 21.8.2007

Haeck, Tom, 'Liberaal Syndicaat der Agenten van Openbare Diensten (1927-1972)', in: *ODIS - Database Intermediary Structures Flanders [online]*. Available from World Wide Web: <<http://www.odis.be>>, 21.8.2007

Haeck, Tom, 'Liberale Werkersverdediging (1893-1917)', in: *ODIS - Database Intermediary Structures Flanders [online]*. Available from World Wide Web: <<http://www.odis.be>>, 21.8.2007

Haeck, Tom, 'Liberale Werkliedenmaatschappij van Onderlingen Bijstand Help U Zelve (Antwerpen) (1880-)', in: *ODIS - Database Intermediary Structures Flanders [online]*. Available from World Wide Web: <<http://www.odis.be>>, 21.8.2007

Haeck, Tom, 'Verbond der Liberale Vakverenigingen der Beide Vlaanderen', in: *ODIS - Database Intermediary Structures Flanders [online]*. Available from World Wide Web: <<http://www.odis.be>>, 21.8.2007

Haeck, Tom, 'Vrij Syndicaat voor het Openbaar Ambt (1972-heden)', in: *ODIS - Database Intermediary Structures Flanders [online]*. Available from World Wide Web: <<http://www.odis.be>>, 24.8.2007

Hantson, Raoul, *Livre d'or de la Jeune Garde Libérale de Renaix*, Ronse, Impr. Théo Laurier, 1935, pp.123-132

'Historiek', in: *ACLVB-Liberale Vakbond* [online]. Available from World Wide Web: <<http://www.aclvb.be>>, 21.8.2007

Keurvels, Henri, *De Liberale Werkersverdediging. Haar ontstaan en hare ontwikkeling*, Gent, 1893

Liberale Werkersverdediging; Liberale Bonden Gent 1896-1918, Gent, Werknemerswelzijn, sd

Langendries, Elienne, 'De niet-partijpolitieke organisaties: een liberale zuil?', in: Verhulst, Adriaan, Hasquin, Hervé (red.), *Het Liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*, Brussel, Uitgeverij Delta i.s.m. het Paul Hymanscentrum en het Liberaal Archief, 1989, pp.91-100

Lory, Jacques, 'Les sociétés d'éducation populaire de tendance libérale 1860-1880', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 10:1-2, 1979, pp.217-254

Miroir, André, 'Le syndicalisme libéral (1894-1961). Contribution à l'étude des familles politiques', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 13:2, 1982, pp.60-82

Prevenier, Walter, Pareyn, Luc, 'De oprichting van de PVV-PLP en haar gevolgen (1958-1969)', in: Verhulst, Adriaan, Hasquin, Hervé (red.), *Het Liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*, Brussel, Uitgeverij Delta i.s.m. het Paul Hymanscentrum en het Liberaal Archief, 1989, pp.331-340

Prevenier, Walter, *Vijftienvintig jaar Vlaamse liberalen*, Brussel/Gent, VLD m.m.v. het Liberaal Archief, 1997

Puissant, Jean, 'Un lent et difficile processus de démocratisation', in: Hasquin, Hervé (red.), *La Wallonie. Le pays et les hommes. Histoire - Economies - Sociétés. Tome II : De 1830 à nos jours*, Brussel, La Renaissance du Livre, 1980, pp.159-190

Rens, Jef (e.a.), *Alfons Colle 1882-1968*, sl, sd

Rion, Pierre, 'Het sociale vraagstuk', in: Verhulst, Adriaan, Hasquin, Hervé (red.), *Het Liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*, Brussel, Uitgeverij Delta i.s.m. het Paul Hymanscentrum en het Liberaal Archief, 1989, pp.175-182

Van Acker, Tania, *De verscheurde liberale familie te Gent. 1891-1894*, Gent, RUG, onuitgegeven licentieverhandeling (sectie geschiedenis), 1984, pp.96-107

Varlez, Louis, 'Quelques pages d'histoire syndicale belge', in: *Le Musée Social. Mémoires et documents*, maart 1902, pp.81-200

Volders, Kurt, *Algemene Centrale der Liberale Vakbonden van België. Een beschrijvende analyse van de liberale vakbeweging, van het ontstaan tot het heden*, Brussel, VUB, onuitgegeven licentieverhandeling (sectie politieke wetenschappen), 1988

François Laurent

Baert, Geert, 'Laurent, François', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, Koninklijke Academiën van België, dl.5, 1972, kol.502-513

Baert, Geert, *François Laurent (1810-1887), filosoof van de vrijheid en van de vooruitgang*, Oudenaarde, Conferentie van de Jonge Balie Oudenaarde 1987, pp.23-24

De Mayer, Jan, 'Het beeld van François Laurent en de liberale volkswerken in de ontluikende christelijke arbeidersbeweging in Gent (1886-1891)', in: Pareyn, Luc, Verhulst, Adriaan, red., *Huldeboek prof. dr. Marcell Bots*, Gent, Liberaal Archief, 1995, pp.69-84

De Vylder, David, *De Laurentkringen (1868-1945)*, Gent, RUG, onuitgegeven licentie-verhandeling (sectie geschiedenis), 1998

D'hondt, Bart, *Vaste waarden in Gent. Bekende beelden, vergeten namen*, Gent, Liberaal Archief, 2007, pp.15-18

Gaublomme, Doreen, *François Laurent (1810-1887). De ongelukkige liefde van een liberaal vechttjas voor de kinderen van het volk*, Gent, Stadsarchief, 1987

Haegeman, Marc, Pareyn, Luc, *Inventaris van het archief van Geluk in 't Werk 1880-1969*, Gent, Liberaal Archief, 1991

Laurent, François, *Les Sociétés Ouvrières de Gand*, Gent, Imp. C. Annot-Braeckman, 1877

Simon-Vandermeersch, Anne-Marie, Langendries, E., *Proffen in de straat. Tentoonstellingscatalogus 16-21 juli 1994*, Gent, Archief RUG, 1994, pp.28-31

Gustave de Molinari

Hart, David, 'Gustave de Molinari (1819-1912). Life and works', in: *The Library of Economics and Liberty [online]*. Available from World Wide Web: <<http://www.econlib.org>>, 22.8.2007

Lubelski-Bernard, Nadine, 'de Molinari, Gustave', in: *Nouvelle Biographie Nationale*, Brussel, Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts, dl.6, 2001, pp.135-143

Rion, Pierre, 'Het sociale vraagstuk', in: Verhulst, Adriaan, Hasquin, Hervé (red.), *Het Liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*, Brussel, Uitgeverij Delta i.s.m. het Paul Hymanscentrum en het Liberaal Archief, 1989, pp.175-182

Paul Janson

Delange-Janson, Léon, *Paul Janson 1840-1913. Sa vie généreuse, son époque*, Brussel, Ed. du Centre Paul Hymans, 1962

De Paepe, J.L., 'Janson, Paul', in: *Biographie Nationale*, Brussel, Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux Arts, dl.40, 1977-1978, kol.476-531.

Tordoir, Joseph, *Paul Janson (1840-1913). Un libéral à la conquête du suffrage universel. Exposition. Hôtel de Ville de Saint-Gilles du 23 au 28 février 1999*, Brussel, Archives libérales francophones du Centre Paul Hymans, 1999

'Viering van de honderdvijftigste verjaardag van de geboorte van Paul Janson', in: *Liberalisme*, nr.12, 1993 (themanummer)

Louis Varlez

Luyckx, Theo, 'Louis Varlez', in: Luyckx, Theo (red.), *Liber Memorialis 1913-1960*, Gent, Rijksuniversiteit Gent, dl.3, 1960, pp.62-65.

Serwy, Victor, *La coopération en Belgique. Dictionnaire biographique*, Brussel, 1952, pp.252-253.

Van Daele, Jasmien, *Van Gent tot Genève. Louis Varlez. Een biografie*, Gent, Uitgave van Academia Press i.s.m. AMSAB en Liberaal Archief, 2002

Van Daele, Jasmien, 'Varlez, Louis', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, Koninklijke Vlaamse Academiën van België, dl.17, 2005, kol.658-667.

Edouard Pecher

75 jaar sociaal liberalisme. Nationale Bond der Liberale Mutualiteitsfederatiën, sl, 1993

Comeliau, M.L., 'Edouard Pecher, Ministre des Colonies, 1885-1926', in: *Biographie Coloniale Belge*, Brussel, Koninklijke Academie voor Koloniale Wetenschappen, dl.4, 1955, kol.692-694

'Dans les Mutualités Libérales. Editorial', in: *Les Cahiers Bleus*, 2/4:3, 10 juli 1925, pp.173-174

Delvaux, Georges, Durieu, Jean-Luc, Seré, Herman (red.), *Honderd jaar sociaal recht in België*, Brussel, Ministerie van Sociale Voorzorg en Ministerie van Tewerkstelling en Arbeid ism ASLK, 1987, pp.131-132

In memoriam Edouard Pecher, 1885-1926, Antwerpen, Impr. Buschmann, s.d.

Kleykens, J., 'La Ligue Nationale des Fédérations Mutualistes Libérales de Belgique', in: Hantson, Raoul (red.), *Livre d'Or de la Jeune Garde Libérale de Renaix*, Ronse, Jeune Garde Libérale de Renaix, 1935, pp.111-117

Pecher, Edouard, *De Algemeene Principen der Liberale Politiek. Openingsrede op de Algemeene Vergadering van den Landsraad te Brussel, 23 november 1924*, Brussel, Propagandabibliotheek van den Landsraad der Liberale Partij, 1925

Vanthemsche, Guy, *La sécurité sociale*, Brussel, De Boeck-Wesmael (Université), 1994, pp.24-39

'Vijftigjarig bestaan van de Nationale Bond der Liberale Mutualiteitsfederatiën van België', in: *De Liberale Mutualiteit*, nr.2, 1964, pp.115-160

Parti Ouvrier Libéral

Abel, Gustave, *Le rôle social du libéralisme*, Brussel, Bibliothèque de propagande libérale, 1906, pp.62-64

'Le Congrès libéral ouvrier', in: *La Flandre Libérale*, 27.12.1897 (p.1), 28.12.1897 (pp.1-2) en 31.12.1897 (p.1)

Levaux, Hugues, *Le libéralisme belge au tournant du siècle. 1894-1914*, Brussel, ULB, onuitgegeven licentieverhandeling (sectie Politieke Wetenschappen), 1988, pp.64-71

Miroir, André, 'Le syndicalisme libéral (1894-1961). Contribution à l'Etude des familles politiques', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 13:2, 1982, pp.60-82

Vangottom, Danielle, *Les libéraux belges et la question du suffrage universel 1894-1914*, Louvain-la-Neuve, UCL, onuitgegeven licentieverhandeling (sectie Geschiedenis), 1985, pp.141-144

Varlez, Louis, 'Quelques pages d'histoire syndicale belge', in: *Le Musée Social. Mémoires et documents*, maart 1902, pp.81-200 (pp.187-188)

